



पर्यावरण संरक्षण आणि संवर्धन महात्मा गांधींच्या दृष्टिकोनातून

प्रा.डॉ.नवनाथ गोविंदराव अडकिणे

राज्यशास्त्र विभागप्रमुख , कै.बाबासाहेब देशमुख गोरटेकर महाविद्यालय, उमरी .

प्रस्तावना :

पर्यावरण संरक्षण आणि संवर्धन हा आज जागतिक स्तरावरील एक महत्वाचा विषय बनला आहे.कारणसंपूर्ण मानवी जीवन आणि इतर सर्व प्राणिमात्रांचे जीवन निसर्गाने परिणामीत आहे.मानव व इतर प्राण्यांचे केवळ भौतिक जीवनच नाहीतर त्यांच्या मनोकृतीवर देखील नैसर्गिक परीणाम झालेला दिसून येतो.म्हणून पर्यावरण संरक्षण व संवर्धन काळाची गरज बनली आहे.अलिकडच्या काळात पर्यावरण संरक्षण व संवर्धनाकडे विशेष लक्ष देण्यात येत लागले आहे.कारण मानवाने विकासाच्या नावाखाली मोठ्या प्रमाणात पर्यावरणाचा हास केला आहे.जंगल तोड केली, मोठ-मोठे कारखाने उभारून हवा पाणी प्रदुषित केले.त्यामुळे आज एखाद्या प्रदेशाचा आर्थिक विकास साधताना पर्यावरणाचा समतोलराखणे आवश्यक बनले आहे.याची जाणीव आज जगातील सर्व राष्ट्रांना झाली आहे.म्हणूनच आज आंतरराष्ट्रीय स्तरावरून पर्यावरण संरक्षण व संवर्धनाचा विचार होताना दिसून येत आहे.

औद्योगिक क्रांतीनंतरचे नवनविन शोध, दुसऱ्या महायुद्धातील अणूबाँबचा वापर, वाढते तापमान, वाढत चाललेला आरोग्याचा प्रश्न इत्यादी कारणांमूळेजगात मोठ्या प्रमाणात पर्यावरण विषयक जनजागृती, कायदे, विविध कार्यक्रम, विविध परिषदा व चर्चासत्रांच्या माध्यमातून पर्यावरण संरक्षण व संवर्धनाचा अभ्यास होताना दिसून येत आहे. असे असतानाही महात्मा गांधींच्या दृष्टिकोनातून जर आपण पर्यावरणाकडे पाहिलेतरेहा एक पर्यावरण संरक्षण व संवर्धनाचा रामबाण मार्ग होउ शकतो. हेच प्रस्तुतलेखामध्येस्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.



पर्यावरण आणि पर्यावरणशास्त्र अर्थ :

पर्यावरणाचेसंरक्षण व संवर्धन हा एक प्राचिन काळापासून चालत आलेला प्रश्न आहे.प्लेटो, अरिस्टॉटलतसेच भारतीय आद्य राजकिय विचारवंत कौटिल्याच्या लिखाणातही पर्यावरण रक्षणासंबंधीचे विचार सापडतात.प्लेटोने आपल्या रिपब्लिक ग्रंथात शुद्ध पाणी, सुपीक जमीन, जंगल संपत्तीविषयी विचार मांडलेले दिसून येतात.तसेच कौटिल्याने आपल्या अर्थशास्त्र या ग्रंथात हेच विचार मांडलेले दिसून येतात.असे असलेतरीही आधुनिक काळात १९६० च्या सुमारास पर्यावरणासंबंधी घटकांचा अभ्यास करणारी एक स्वतंत्र ज्ञानशाखा म्हणून पर्यावरणशास्त्र या विषयाचा उदयझाला.वर्तमानकाळात पर्यावरणविषयक अभ्यासाला अनन्यसाधारण महत्व प्राप्त झाले आहे.एवढेच नाहीतर जागतिक स्तरावर अनेक देशातील पदवी त्याखालील अभ्यासक्रमात पर्यावरणविषयक अभ्यास एक अनिवार्य अभ्यास विषय म्हणून ठेवण्यात आलेला दिसून येतो.

सर्वसाधारणपणे सभोवतालची परिस्थिती म्हणजे पर्यावरण असे म्हटले जाते.तरिही पर्यावरण व पर्यावरणशास्त्राचा अधिक शास्त्रीय पध्दतीने अर्थ स्पष्ट करण्यासाठी काही विचारवंतांच्या व्याख्या पाहणे आवश्यक आहे. उत्पत्तीशास्त्राच्या दृष्टिने पर्यावरण म्हणजे पृथ्वीवरील विशिष्ट भागाशी निगडीतअसलेली सभोवतालची परिस्थितीहोय. असेही म्हणता येईल की, सजीवांची निर्मिती, वाढ व नाश या नैसर्गिक क्रियांसाठी सभोवतालच्या सजीव व निर्जीव घटकांची गरज असते या सर्व घटकांच्या एकत्रित स्थितीलापर्यावरण असे म्हणतात. जॉन्सन डर्क यांच्या मते, पर्यावरणशास्त्र म्हणजे पृथ्वीवरील पर्यावरणाचे आकलन व मानवी जीवनाचा पर्यावरणावर असणारा प्रभाव यांचा अभ्यास होय. पर्यावरणशास्त्र म्हणजे विविध परिसंस्था प्रणालींच्या परस्परसंबंधातील संतुलक तत्वांचा शास्त्रीय अभ्यास होय. तर डॉ. नारायण चौधरी यांच्या मते, पर्यावरणातील सर्व सजीव व निर्जीव घटकांचे संवर्धन, व्यवस्थापन करण्याच्या पध्दतीचा अभ्यास म्हणजे पर्यावरणशास्त्र होय. तर प्रा.वाल्मिक अहिस्राव यांच्या मते, पृथ्वीवरील पर्यावरणाचे आकलन आणि मानवी जीवनाचा पर्यावरणावर पडणारा प्रभाव यांचा अभ्यास म्हणजे पर्यावरणशास्त्र होय. प्रा.अविनाश आपटे यांच्या मते, कोणत्याही प्रदेशातील नैसर्गिक आणि सांस्कृतिक घटकांचा मानवी जीवनावर होणाऱ्या परिणामांचा अभ्यास करणारे शास्त्र म्हणजे पर्यावरण शास्त्र.या सर्व व्याख्या पाहिल्यानंतर आपल्याला असे म्हणता येईल की, पर्यावरण म्हणजे मानव राहत असेलेल्या ठिकाणाच्या सभोवतालची परिस्थितीहोय. या परिस्थितीचा व त्यातील प्रक्रियांचा अभ्यास करणारे शास्त्र म्हणजे पर्यावरणशास्त्र होय.

पर्यावरण संरक्षण व संवर्धन :

पर्यावरण संरक्षण व संवर्धन म. गांधींच्या विचारातून पाहण्याअगोदर पर्यावरण संरक्षण(Protection) आणि संवर्धन (Conservation) म्हणजे काय हे पाहणे आवश्यक आहे. उपभोक्ता म्हणून मानवाने आतापर्यंत निसर्गाची अपरिमितहानी केली आहे. झालेले नुकसान सर्वदूर भरून काढण्यासाठी वैश्विक स्तरावर संपदा जतन करण्याची जागरूकता निर्माण झाली पाहिजे, त्याशिवाय तरणोपाय नाही. निसर्गातल्या संपदा व मानवासाठी सर्व सजिवांचे अस्तित्व यांचे अतूट नाते आहे. मानवासहित सर्व सजीवांच्या अस्तित्वाचा प्रश्न असल्यामुळे संपदांच्या संरक्षणाची व संवर्धनाची जाणीव मानवाने ठेवली पाहिजे.

सौरउर्जा, हवा, पाणी, मृदा यांच्या आधारावरच मानवासहित सर्व जीवसृष्टीचे अस्तित्व अवलंबून असल्यामुळे यापैकी कोणताही घटक बाधित झाला तर त्याचा परिणाम मानवासहित सर्व सजीव सृष्टीवर निश्चितपणे होतो. पर्यावरणातील मूलभूत संपदावर सर्व सजीवांचा अधिकार आहे, पण त्याचा गैरवापर मात्र मानवाने सुरु केला आहे. यामुळेच मूलभूत संपदांचे अरोग्य बिघडू लागले, त्यांचा वेगाने नाश होऊ लागला.

भूमी, जल, हवा, मृदा, खनिजे, उर्जासाधने, वनस्पती, प्राणी व स्वतः मानव हे सर्व पर्यावरणीय घटक ज्या नैसर्गिक प्रमाणात असतात त्यास पर्यावरण घटकाचे संतुलन असे म्हणतात. मानवी जीवनास यातील जे घटक उपयुक्त असतात त्यांना संपदा म्हणतात. त्याचे संतुलन बिघडले की, त्याचा विपरित परिणाम मानवाबरोबर इतर सजीवांवरही होतो. मानवाने आपल्या बुद्धीच्या जोरावर विकासाच्या नावाखाली या संपदांचे संतुलन बिघडविले आहे. त्यामुळे आता गरज आहे ती या संपदांच्या संरक्षण व संवर्धनाची, निसर्गसंपदांचे संरक्षण करून त्यात वृद्धी करणे हे मानवाचे नैतिक कर्तव्य आहे.

पर्यावरणचे संरक्षण व संवर्धन याचा अर्थ संपदा वापरावर पूर्ण बंधन असा नसून संपदांचा योग्य व काळजीपूर्वक वापर असा होतो. उदा. पाणी मुबलक आहे म्हणून त्याचा अतिवापर करू नये. निसर्ग किंवा पर्यावरणाचे संरक्षण म्हणजे नैसर्गिकसाधनसंतीचे जास्तीत जास्त रक्षण करणे, निसर्गाचा व पर्यावरणाचा ह्रास नियंत्रित करणे. त्याचा गैरवापर किंवा अतिवापर न करतातो वाचवणे म्हणजेच पर्यावरणाचे संरक्षण होय.

पर्यावरणाचे संवर्धन ही संरक्षणाच्या पुढची पायरी आहे, ती व्यापक अर्थाची आहे. संरक्षण म्हणजे निसर्गाचा ठेवा जतन करणे त्याचा विनाश नियंत्रित करणे होय. उदा. वनाचे रक्षण करणे, संरक्षणाच्या दृष्टिने कायदे करणे वगैरे. यापुढे जाऊन असे म्हणता येईल की, पर्यावरणाचे संवर्धन म्हणजे निसर्गाचे जतन करून नैसर्गिकसंपत्तीमध्ये वाढ होण्याच्या दृष्टिने प्रयत्न करणे होय. म्हणजेच निसर्गातील संपदांचे रक्षण करून त्यात वृद्धी करण्याच्या दृष्टिने उपाययोजना करणे होय.

पर्यावरणाचे संरक्षण व संवर्धन किती गरजेचे आहे याची जाणीव आज संपूर्ण मानवजातीला झालेली आहे म्हणूनच आज संपूर्ण जग महात्मा गांधीप्रणित पर्यावरण संरक्षण व संवर्धनाकडे वळत आहे. महात्मा गांधींचे विचार आज याबाबतीत अत्यंत उपयुक्त ठरत आहेत. **पर्यावरणाचे संरक्षण व संवर्धन**

महात्मा गांधींच्या दृष्टिकोनातून :

पर्यावरणाचा ह्रास किंवा प्रदूषणही एकविसाव्या शतकातील एक जागतिक समस्या बनली आहे. आज जागतिक स्तरावर वाढणारे औद्योगिकीकरण त्यातून बाहेर पडणारे कार्बन डाय ऑक्साईड, कार्बन मोनाक्साईड, कार्बनिक कण यासारखे विषारी घटक आजच्या पर्यावरणीय समस्यांचे महत्त्वाचे कारण आहे. या औद्योगिकीकरणामुळे पर्यावरणाच्या समस्या सुटण्यापेक्षा त्यात वाढ होत आहे. कारण औद्योगिकीकरणाचा उद्देशच असतो, क्षमतेपेक्षा अधिक पर्यावरणाचा लोभ धरणे, शोषण करणे व त्यातून नफा मिळवणे; पण या औद्योगिकीकरणाच्या दुष्परिणामातूनच आज भूकंप, दुष्काळ, त्सुनामी, ज्वालामुखी उद्रेक, समुद्रस्तरांत वाढ, वाढते तापमान, भूस्खलन यासारखे भयानक मानवतेच्या अस्तित्वाला आव्हान देणारे पर्यावरणीय संकट उत्पन्न झाले आहेत. हे पर्यावरणीय आरिष्ट वाढण्यास अविकसित राष्ट्रांपेक्षा विकसित राष्ट्रांची औद्योगिकनीती कारणीभूत ठरली आहे. कारण ते भांडवलशीचे हित जोपासण्यासाठी आणि नफा वाढविण्यासाठी कार्बन उत्सर्जन कमी करण्यास नकार देतात. म्हणून आज जगातील पर्यावरणाला ज्या राष्ट्रांपासून धोका संभवतो. त्यात चीन २१.५, अमेरिका २०.२, युरोप १३.८, रशिया ६.५, भारत ५.३ टक्के आहे. यावरून स्पष्ट होते की, विकसित राष्ट्रांचा कार्बन उत्सर्जनामध्ये अविकसित राष्ट्रांपेक्षा अधिक वाटा आहे. त्यात भारताचे प्रमाण नग्न दिसून येते. आज विकसित राष्ट्र जगाचे पर्यावरण ताब्यात घेऊन अधिकाधिक नफा कमवतात आणि आर्थिकदृष्ट्या संपन्न बनतात, परंतु त्यांची आर्थिक संपन्नता पर्यावरणाचा बळी देऊन होत आहे,

विकसित राष्ट्रांना जागतिक पर्यावरणापेक्षा आर्थिकनफा वाढवण्याची आणि तो अधिकच कसा वाढत राहील याचीच काळजी आज दिसून येत आहे. त्यांनी कितीही नफा कमावला तरी त्यांची नफा कमावण्याची वृत्ती नष्ट होत नाही. त्यात वाढच होताना दिसून येत आहे. म्हणून पर्यावरणाला बाधक ठरणाऱ्या लोभी वृत्तीला आळा घालण्यासाठी खादीनीसर्गोपचार, स्वदेशी, अहिंसा, साधी राहणी, असंग्रह, यंत्रांचा कमीत कमी वापर हे गांधींचे विचार आज स्विकारण्याची गरज आहे. हेच विचार आज पर्यावरण संरक्षण व संवर्धनाचा योग्य मार्ग आहे.

आज विकसित राष्ट्रांनी साम्राज्यवादी नीती बाजूला ठेवून पर्यावरणीय समस्या रोखण्यासाठी कार्बन उत्सर्जावर मर्यादा घालणे आवश्यक आहे, परंतु विकसित राष्ट्र एवढे भयानक पर्यावरणीय संकट असताना सुद्धा कार्बन उत्सर्जांच्या संदर्भात कटिबद्ध असल्याचे दिसून येत नाहीत. "१९९७ च्या क्योटो करारा-जुसार (Queto Protocol) इ.स. २०२० पर्यंत वातावरणातील कार्बन उत्सर्जन ४० ते ५० टक्के कमी करण्याची आवश्यकता असताना विकसित राष्ट्रांनी अवघे १६ ते २३% कमी करण्याची तयारी दर्शविली आहे." जर पर्यावरणाच्या संदर्भातील विकसित राष्ट्रांचा दृष्टिकोन असाच नकारात्मक राहिल्यास ते जागतिक पर्यावरण ह्रासाचे महत्त्वपूर्ण लक्षण ठरेल.

आधुनिक काळातील वाढते औद्योगिकीकरण, वाढती लोकसंख्या व विकसित राष्ट्रांचा पर्यावरणीय मुद्यांवरिल स्वार्थी दृष्टिकोन पर्यावरणीय समस्या वाढण्यास कारणीभूत ठरला आहे. त्यामुळे विश्वविनाशक संकट आज जगासमोर उभे राहताना दिसत आहे. त्यात सर्वात मोठे संकट म्हणजे उष्णतेचे आहे. आज एवढी उष्णता आहे की, त्यामुळे जीवन असाह्य होत आहे; पण भविष्यात त्यात वाढ होण्याचे Inter-governmental Panel for Climate Change (१९९५) च्या अहवालानुसार संकेत मिळत आहेत. त्यानुसार, एकविसाव्या शतकात ८.५ ते १० डिग्रीसेल्सिअस पर्यंत तापमान वाढण्याची शक्यता आहे. तापमान वाढल्यामुळे समुद्र वितळून समुद्री जलस्तर ९ ते ८८ से.मी. वाढण्याची शक्यता आहे. त्यामुळे बांगलादेशातील गंगा-ब्रह्मपुत्राडेल्टा, इजिप्तचा नीलडेल्टा, मार्शलदीप, मालदीव हे देश आणि अनेक लहान-मोठे द्विप पाण्यात जाण्याची शक्यता आहे. भारतातील महाराष्ट्र, गोवा, उडिसा, तामिळनाडू, केरळ, गुजरात, पश्चिम बंगाल या राज्यातील समुद्र किनाऱ्यावरची क्षेत्र प्रभावित होऊन १० करोडपेक्षा अधिक लोकांना विस्थापित व्हावे लागेल आणि लक्षाद्विप, अंदमाननीकोबार ही बेटे

नष्टहोतील. ही संभाव्य संकटेतर आहेतच; पण रोजचे जीवन जगण्यासाठी आवश्यक असलेल्या अन्नधान्याचे संकटसुद्धा वैश्विक स्तरावर निर्माण होईल. या पर्यावरणीय असमतोलामुळे अन्नधान्यांच्या उत्पादनातही घट होईल.

एकट्या भारतात १२५ करोड टन अन्नधान्यांचे उत्पादन कमी होईल. संबंध मावतेसमोर मानवी अस्तित्वापासून ते अन्नधान्यापर्यंत पर्यावरणीय संकट उभे असताना औद्योगिकीकरण आणि भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेवर नियंत्रण स्थापित करण्याचे आंतरराष्ट्रीय राजकारण यशस्वी होत नाही. उलट पर्यावरणाच्या समतोलामुळे निर्माण झालेल्या क्योटासारख्या सर्वसमावेशक करारावर अमेरिका, ऑस्ट्रेलिया आणि युरोपीय संघ बहिष्कार टाकतात हे भेदभाववादी आंतरराष्ट्रीय राजकारण पर्यावरणासाठी गंभीर बाब आहे. आज जर भांडवलशाही राष्ट्रे व इतर जागतिक भांडवलदार स्वतःच्या हव्यासापोटी उत्पादन करीत राहिलेतरते पृथ्वीविनाशाचे लक्षण म्हणता येईल. निसर्गात सर्व मानवांच्या गरजा भागविण्याची क्षमता आहे. पण सर्व मानवाच्या लालसा निसर्ग भागवू शकत नाही. म्हणून गांधीजी म्हणतात - "निसर्गात सर्वांची गरज भागविण्याची क्षमता आहे; पण एकाही व्यक्तीची लोभपिपासा पूर्ण करण्याची क्षमता नाही."

आजच्या पर्यावरणीय समस्यांची सोडवणूक करण्यासाठी जागतिक स्तरावर संबंध मानवाने लोभ सोडून संयमी जीवन जगण्यास प्राधान्य देणे आवश्यक झाले आहे. जेगांधीविचारांचे मूलतत्त्व आहे, यंत्राचा वापर कमीत कमी करावा लागेल. जागतिक स्तरावर सामुदायिक प्रयत्न करणे आवश्यक आहेत. विकसित राष्ट्रे, अविकसित राष्ट्रे यातील मतभेद, धार्मिक मतभेद, प्रादेशिक मतभेद विसरून प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. मानवाला आज गांधी विचारातील भौतिक विकासासाठीचे संयमी विचार स्वीकारणे आवश्यक आहे.

प्रदूषण व पर्यावरणाचा न्हास ही समस्या आजच निर्माण झाली असे नाहीतर फार पूर्वीपासूनच मावजातीला भेडसावत आहे. त्यासंबंधी चिंतनही होत आहे. आंतरराष्ट्रीय स्तरावर तरते १९४९ च्या लेकसेक्ससंमेलनापासून आजच्या केपहेगन (२००९) संमेलनापर्यंत पर्यावरणाचे चिंतन सातत्याने होत आहे. त्यासंदर्भात अनेक करार झाले; पण पर्यावरणाचे प्रश्न सुटू शकले नाहीत. उलट पूर्वीच्या समस्येपेक्षा अधिक भीतिदायक समस्या आज दिसून येत आहेत. म्हणून पर्यावरणाच्यासंदर्भात पर्यावरणीय परिषदेत चर्चा करण्यापेक्षा गांधींच्या विचारांनुसार भौतिक वस्तूबाबत संयम आणि हव्यासापेक्षा आवश्यकतेला (Needs) प्राधान्य दिल्यास आज निर्माण झालेल्या पर्यावरणीय समस्यांपासून संबंध मावतेची सुटका होईल. म्हणून आजच्या चंगळवादी-भोगवादी जीवनाला नियंत्रित करण्यासाठी म. गांधींचे सर्वोदय विचार प्रस्तुत आहेत. आज पर्यावरणीय समस्यांच्यासंदर्भात आंतरराष्ट्रीय स्तरावर प्रयत्न करणे गरजेचे झाले आहे. त्यासाठी जागतिक स्तरावर औद्योगिकनीती राबवताना आणि व्यक्तिगत जीवन जगताना गांधीप्रणित सर्वोदय विचारातील संयम, नैतिकता, स्वदेशी, खादी, अहिंसा, असंग्रह आणि यंत्राचा कमीत कमी वापर या विचारांचा संपूर्ण मानवजातीने स्वीकार करणे आवश्यक आहे.

संदर्भग्रंथ सूची :

- १) प्रा. सचिन पेंडसे व इतर, पर्यावरण अभ्यास, संपादन ग्रंथनिर्मिती केंद्र, य.चण.म.मुक्त विद्यापीठ, नाशिक, २०१५.
- २) डॉ. गोविंद येडले (संपादक), पर्यावरण संरक्षण काळाची गरज, मिसबाह प्रकाशन नांदेड, फेब्रुवारी २०१५.
- ३) न्या.धर्माधिकारी चंद्रशेखर, गांधी-विचार और पर्यावरण, सर्व सेवा संघ प्रकाशन, राजघाट, वारासणी २००९.
- ४) दै.लोकमत, हवामान बदलांचा सामना (संपादकीय), दि. ११ नोव्हेंबर २००९.
- ५) सिंह अरविंद, जलवायु परिवर्तन के संभावित परिणाम, योजना (मासिक), एप्रिल २०१०.